

НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ПОКРЕТ И ЗЛОЧИНИ ОКУПАТОРА

Интересантно је размотрити питање како је народноослободилачки покрет гледао на терор уопште, па и терор и злочин у Србији и да ли је и какве мере предузимао да их спречи или ублажи.

У партијским и војним документима руководиоци НОП-а често су указивали на циљеве и значај терора. Своје ставове износили су путем прогласа, штампе или у преписци штабова и команди, народне власти, форума КПЈ итд.

Већ средином маја 1941. ЦК КПЈ обратио се једним прогласом немачким и италијанским војницима, у коме, између осталог, пише: „За кога се борите? За групицу немачких великих капиталиста, као што су Круп, Сименс, Геринг и други, који из ваше крви и зноја немачких радника згрћу милионе. Верујете ли ви да ће вашим националсоцијалистичким вођама успети да са Гестапоом и домаћим реакционарима држе у иодјармљености стотине милиона поробљених Еврована? Ви треба да знате да мржња подјармљених народа и свих експлоатисаних маса огромно раете, и да ће се са страшном снагом сручити на тлачитеље. Не! Овај непријатељски терор неће дуго трајати. Целате немачког радног народа очекује заслужена казна, јер њихови бесрамнк и дрски злочини свакодневно расту.”

На крају прогласа ЦК КПЈ упућује позив окупаторским војницима да окрену оружје против оних који су их гурнули у злочине. „Сједините ваше са снагама подјармљених народа Југославије у борбу против ваших и наших заједничких непријатеља, против немачких и италијанских капиталиста и Хитлером и Мусолинијем на челу. Радни народ Југославије пружа вам своју братску руку, он вас не окривљује, већ жели да заједно са вама пође у борбу против заједничког непријатеља, у борбу за бољу и срећнију будућност, где неће бити рат-а, ни експлоатације човека од човека, нити националног тлачења.”¹

Овај проглас није имао неког већег одјека међу немачким војницима, јер се нацистичка Немачка налазила на врхунцу својих успеха, а, осим тога, проглас је тешко могао допрети у руке оних којима је намењен. Касније, у устанку 1941, учествовало је неколико немачких војника који су пребегли у једнице НОП-а.

У директивном чланку „Затадак народноослободилачких партизанских одреда”, од 10. августа 1941, Главни штаб народноослободилачких партизанских одреда Југославије предвиђа као један од важних задатака одреда да „морају са оружјем у руци бранити насеља,

¹ Зборник II, књ. 2, стр. 23—27.

градове и села од фашистичких зулума, они морају штитити имовину народа од окупаторске пљачке.

б) Партизански одреди морају на сваком кораку уништавати фашистичке одреде, нарочито официре и Гестаповце, црне кошуље итд. Исто тако, треба немилосрдно уништавати њихове домаће агенте, разне народне издајнике и провокаторе, који у масама предају у руке фашистичких крвника најбоље синове народа и који служе као верни пси окупаторима и тероришу наш народ."²

Партизански одреди Србије држали су се ових одредби Главног штаба на теренима на којима су били лоцирани. Тако је, на пример, Ужички партизански одред издао проглас крајем августа 1941, у коме се, поред осталог, каже: „Сваки онај који је убијао или учествовао у убијању мора бити убијен."³

У Подрињу је, такође у августу, дошло до сукоба између партизанских одреда и Немаца због намере Немаца да попале нека села. „На наш позив“, каже се у извештају Окружног комитета Шабац, „дизала су се цела села и секирама и мотикама и осталим заједно са партизанима правили су барикаде, секли жице и разваљивали пругу."⁴

Карактеристичан је случај Штаба Краљевачког одреда који је, кад је сазнао за хапшење у Краљеву у првој половини октобра 1941, упутио немачкој команди у Краљеву следеће захтеве: „1. престанак хапшења; 2. престанак паљења српске имовине; 3. 1.800.000 динара за накнаду штете; 4. ослобођење свих ухапшених; 5. признање свих права ратујуће формације. У случају неиспуњења биће стрељано 8 заробљених немачких војника."⁵

Ово су обично биле претње које у већини случајева нису остварене. Није познато да је Краљевачки партизански одред стрељао поменутих осам немачких војника. Међутим, било је случајева да припадници НОП-а нису остајали само на претњама, него су кажњавали оне који су извршили злочине. Тако је у „Билтену“ Врховног штаба објављено 1. октобра да је „стрељано 8 немачких фашиста, и 20 њихових агената љотићеваца и других шпијуна за одмазду због убијања жена, деце и старца и због спаљивања кућа у околини Валева у селу Златарићу и другим“.⁶

У иетом броју „Билтена“ изашло је непотписано саопштење, а вероватно је да потиче од Врховног штаба, у коме се поводом безброј злочина које су починили нацистички окупатори и њихови сарадници каже:

„У вези с тим што Немачки окупатори и Недићевци агенти хапсе у масама, како у Београду тако и у другим местима Србије, најбоље синове српског народа, које онда убијају и муче у логорима и затворима, изјављујемо следеће:

² „Билтен“ Главног штаба народноослободилачких партизанских одреда Југославије, бр. 1. од 10. августа 1941. *Зборник II*, књ. 1, стр. 12.

³ *Зборник I*, 2, стр. 98.

⁴ Исто, 1, 103.

⁵ Исто, стр. 633—34.

⁶ „Билтен“, бр. 7 и 8 од 1. X 1941, *Зборник II* 1, 83.

Пошто је у наше руке пао велики број разних шпијуна, петоколонаша и више стотина немачких војника, изјављујемо да их сматрамо таоцима и да ћемо стрељати десеторицу за једног убијеног партизана или ухапшеног антифашисту."⁷

Нема података да је ова квота 1:10 примењивана приликом стрељања заробљених нациста. Када су партизански одреди имали на располагању више злочинаца, стрелали су их. На пример, Врховни штаб саопштио је 10. октобра 1941: „Услед зверскога уморства Вукице Митровић и њеног брата Ратка Митровића, као и неколико других српских родољуба од стране немачких и недићевих лупежа, партизански суд осудио је на смрт 20 непријатеља народа."⁸

Поводом масовних злочина које су Немци починили у октобру 1941, Врховни штаб ПОЈ поново је издао коминике, овога пута у „Борби“, у коме је нагласио: „У одговору на ова зверства Врховни штаб ће применити мере одмазде према заробљеним немачким официрима и војницима."⁹ Ова претња имала је за циљ да на неки начин опомене непријатеља да престане са масовним злочинима. Иначе, припадници НОП-а третирали су заробљене Немце као ратне заробљенике и према њима се односили крајње коректно, како је то предвиђено међународним ратним правом. На пример, преко 300 Немаца заробљених код Крупња, око месец дана живели су као ратни заробљеници у слободном Ужицу а да ниједан није стрељан. Према причању партизана који су били задужени да их чувају, чак је било забрањено да их шаљу на теже физичке радове. После повлачења главнине партизанских одреда из Србије сви заробљеници су остали живи и укључили се у немачке јединице.

Крајем октобра 1941. појавио се чланак у „Ворби“, органу КПЈ, под насловом „Фашистичка зверства“, у коме се набраја низ злочина које су нацисти починили у октобру. На крају чланка се закључује: „Српски народ ће знати казнити фашистичке звери за њихове злочине по оној мушкој речи Врховног штаба народноослободилачких одреда. Уништаваћемо без милосрђа све што падне у руке народних бораца. Уништићемо све оно што је дигло окрвављену руку на нашу децу, на наше мајке и очеве, на наше жене; уништаваћемо оне који пале и руше наша мирна села и вароши. Непријатељ ће скупо платити своје крваве злочине."¹⁰

За време страховитог терора и злочина у западној Србији половином децембра 1941, из Санцака су поједини руководиоци КПЈ упућивали писма са саветима: „Нека људи остану на терену до даље наредбе, само нека добро штите народ и од пљачке и од непријатеља."¹¹ Та брига да се сачува становништво, нарочито оно које је неспособно за борбу, провејава кроз сва партијска и војна документа током рата.

⁷ „Билтен“, Исто.

⁸ „Билтен“, бр. 9, од 10. X 1941. Зборник II, 1, 93.

⁹ *Зборник I*, 1, 225; „Борба“, 25. X 1941.

¹⁰ „Борба“, 26. X 1941.

¹¹ АИРПС, Хроника села Чичкове, стр. 11.

У ТОМ духу је и наређење Врховног команданта Главном штабу народноослободилачких партизанских одреда Србије, где се у вези са задацима ових одреда, између осталог, каже:

„... 3. дочекивати и сузбијати непријатељске казнене експедиције.”

Осим тога, Врховни командант је строго водио рачуна да партизанске јединице не смеју пљачкати становништво, па се у истој наредби забрањује пљачка.

„... 8. Спречавати пљачке и отимачине. Ко се у овом ухвати, јавно га стрелјати.”¹²

У циљу да спречи сваки изгред према становништву, Врховни штаб је у јануару 1942. издао наредбу о формирању војних судова при одредима и бригадама. Ови судови састојали су се од три лица и, поред осталог, имали су да суде „за пљачку и убиства”. Они су били овлашћени да суде не само војним него и цивилним лицима.¹³

У току 1942. припадници НО-П-а у Србији су народу објашњавали како у одређеним ситуацијама да се односи према појединим терористичким акцијама окупатора, као што је, на пример, била пљачка жетве. „Потребно је да народу нашироко објаснимо”, каже се у инструкцијама Покрајинског комитета — Окружном комитету у Зајечару 12. јула 1942. године, „подле намере непријатеља и методе којима жели да изврши превару и пљачку... Потребно је научити и помоћи сељаке да крију жито. Уништавајте спискове и књиге, уништавајте и онемогућавајте органе (емисаре) окупатора и житне центре, који им помажу у спровођењу пљачке. Одузимајте и сеците каишеве за вршаће машине. Проводите и друге ситне саботаже. Спречавајте одношење жетве са села. Издајте кратке али језгровите летке позивајући народ на заједнички отпор.”¹⁴

Сличне наредбе половином јула издао је и Главни штаб НОО за Србију — штабовима одреда: „Уништењем одреда, масовним стреланњем селџака, паљевином кућа, терором свих врста непријатељ жели да омогући мирну пљачку нашег народа и присили народ да покорно подноси ту пљачку.

Непријатељ настоји да у наша села доведе плаћеничке недићевске и четничке банде те да оне под изговором спасавања српских глава служе окупатору у пљачки нашег народа, а нарочито овогодишње летине. Знајући ово, ми морамо извући поуке из досадашње наше борбе, како бисмо сада у потпуности онемогућили окупатора у његовим намерама. То је важно сада, када је у питању пљачкање жетве, које наши одреди морају спречити на све могуће начине.”¹⁵

О насилном одузимању житарица говори се још конкретније у упутству ПК КПЈ за Србију Окружном комитету Крушевац од 12. новембра „У вези са предстојећом пљачком кукуруза и уопште са пљачком која се врши над народом, нека штаб вашег одреда под својим потписом изда наредбу председницима вашег округа да одмах поднесу оставке и да престану са пружањем помоћи окупатору и из-

¹² *Зборник II, 1, 185—6.*

¹³ „Билтен” бр. 12—13, децембар 1941, јануар 1942, *Зборник II, 1, 114—5.*

¹⁴ Исто, I, 4, стр. 19.

¹⁵ Исто, стр. 15.

дајницима у реквизицији а нарочито у пљачки кукуруза. Организујте свуда по селима писање паролe „Ни зрно кукуруза окупатору“.¹⁶

Покрајински комитет КПЈ за Србију давао је такође оријентацију приликом појединих акција непријатеља, као што је била „Ахимовићева офанзива“. У писму Окружном комитету Лесковац, од 10. августа, наглашава се како да се на терену супротставе непријатељу и његовом систему терора: „Објашњавати народу намеру непријатеља, његове методе рада, елементе на које се ослања и потпуно разобличити не само Ахимовића и његове крупне и ситне помагаче већ јасно указати народу пут како ће се одупрети терору и наставити активну борбу против окупатора и његових слугу.“

Не ударати на утврђена села, већ натерати непријатеља да прими борбу ван села, намамити их својим вештим маневром ка планини. Уништавати мање снаге непријатеља и истовремено вршити акције на више страна да би се непријатељ збунио. На тај начин ће наши партизани спречити непријатеља да поседањем села терорише и пљачка народ и изолује га од партизана.¹⁷

Несумњиво је да је акција за прикупљање података о фашистичком терору имала највише одјека у народу. Овом акцијом отварала се перспектива да ће се еврима онима који буду починили злочине и издају своје земље судити после рата. У допису формираног повереништва за ове послове у Србији од 23. новембра 1942, између осталог, каже се: „У вези са нотом совјетске владе од 14. овог месеца о одговорности Хитлерових завојевача и њихових помагача за извршене злочине у поробљеним земљама, потребно је хитно прикупити — приступити прикупљању тачних података о њиховим зверствима у вашем крају .. . Треба имати на уму да је тај материјал оптужни материјал против окупатора и његових слугу од огромне политичке важности и са њима смо обавезни упознати што пре светску јавност, као и наше народне масе.“¹⁸

Постојећи партизански одреди су то одмах пренели НОО на свом терену. У једној од тих наредби од 30. новембра наглашава се: „Поред свих досадашњих дужности, НОО треба сместа да приступе прављењу спискова свих ратних злочинаца и њихових недела. У те спискове треба да уђу сва лица без разлике, наоружана или цивилна, која су помагала окупатору оружјем, речју, политички или шпијунском. Даље, сва лица која су помагала окупатору у пљачки наших народа, као и сва она лица која су било чиме служила окупатора и радила против интереса нашег народа за време окупације .. . Треба нарочито обелоданити народу да НО одбори праве те спискове и да су се совјетска Русија, Енглеска и Америка обавезале да ће у часу ослобођења судити кривцима, ако то сам народ пре не учини.“¹⁹ У даљем тексту се говори да у исте спискове треба унети и злочине четника Драже Михаиловића и да ће њима такође бити суђено.

Народноослободилачки покрет је устао и у одбрану омладине од терора окупатора. У вези са масовним хапшењем омладине одвођењем

¹⁶ Исто, стр. 162.

¹⁷ Исто, стр. 60.

¹⁸ Исто, стр. 183.

¹⁹ Исто, стр. 189.

на принудни рад у Немачку и у руднике у земљи, Штаб Пожаревачког одреда издао је проглас у коме је упозоравао народ овог краја да не допусти да омладина „као робље без хране и одмора ради и тим насилним радом помаже крвном непријатељу да још аише продужава рат и још више и боље убија нашу браћу, како у Русији тако и у свим поробљеним земљама“.²⁰

Поред оружане борбе којом су припадници НОП-а пружали отпор терору окупатора, и ухваћенл припадници НОП-а су у затворима и логорима пружали отпор све до стрељања или вешања. Познати су случајеви херојског држања пред фашистима Јелене Ћетковић, Вукице Митровић, Стјепана Филиповића, Владе Аксентијевића и безброј других. Њихова листа је тако дуга да би, можда, посебан рад требало посветити држању комуниста пред непријатељем. Сам народ је пружао отпор злочинима окупатора. Сакривао је прогоњене припаднике и сараднике НОП-а и често јавно демонстрирао своје неслагање са терором и злочинима окупатора. На пример, у марту 1942, кад је у Крагујевцу стрељано 40 талаца из Раче Крагујевачке, од којих је највише било из села Поповића, звонар цркве у Рачи је лупањем у звона објавио жалост за стрељаним, а онда је кроз село прошла тужна поворка, која је уместо саркофага носила слике и одела стрељаних све до гробља.²¹

Уколико су јачале партизанске јединице у Србији у 1943. години, утолико су успешније могле да се супротставе терору окупатора. Покрајински комитет је појединим окружним »омитетима и даље давао оријентацију, како да реагује у још тешкој ситуацији по партизанске снаге. У пиому ОК-у Младеновац, 19. марта 1943, између осталог, каже се: „Главни проблем који се сада намеће јесте онемогућити непријатеља, који појачава потере и блокаде, да вам нанесе ударе. .. Морате појачати будност и оружану безбедност, појачати обавештајну службу. Угрожене људе одмах слати у одред, нарочито када непријател. похапси неке активисте у селу.“²² Ова предострожност била је нужна јер је приликом сваког хапшења постојала могућност да неко буде проваљен.

Међутим, није се ишло само за тим да се брани становништво, него да се терор окупатора искористи и омасови НОП. То се може најбоље сагледати из писма ОК Пожаревац 3. априла 1943: „Народ пишти под терором, бежи пред непријатељем и тражи нашу заштиту. У борбу све више хоће да иде. Ми морамо примати, не само да те људе прихватимо и спасавамо већ да и остварујемо идеју народног устанка. Треба да се види да терор непријатеља није одвојио народ од нас, већ да, напротив, наш одред расте.“²³

Припадници НОП-а борили су се да спрече мобилизацију у квислиншке одреде, као и одвлачење становништва на принудан рад у земљи и изван ње. „Ово се мора спречити по сваку цену“, каже се у писму Штаба Пожаревачког одреда командирима чета од 5. априла 1943, „а да би се то што успешније извело, чета мора бити јако по-

²⁰ Исто, стр. 133.

²¹ АИРПС, Хроника села Раче и Доше Раче, стр. 131.

” Зборник I, 5, стр. 97—98.

²³ Исто, стр. 110.

кретљива, тј. да се свуда појављује, држи зборове и позива народ да не иде на принудан рад за окупатора, већ да ступа у одред. Многи не би ишли на тај рад, али немају куда јвр у многим местима не чују за партизане и шихове акције . . . Од сада мора свака чета да крстари одређеним тереном, не задржавајући се у једном месту више од 1—2 дана."²⁴

Почетком 1944. године, када је поред терора окупатора, квислинга и четнички терор узео све више маха, НОП је стао на становиште: „По цену да рад трпи, сачувати кадрове и избећи ударце реакције. Народ је усвојио наш став по питању вршидбе“, пише ОК Младеновац 27. јула 1944. „Наш одред је попалио вршалице у космајском, младеновачком и подунавском срезу. Упућен је позив власницима вршалица да обуставе вршај и онесиособе машине, иначе ће одговарати као издајници."²⁵

Из изложеног текета недвосмислено произлази да је НОП у Србији током окупације, без обзира на тренутни однос снага, предузимао све што је могао да онемогући терор, пљачку и злочине окупатора, квислинга и четника. У томе је често имао подршку народа. Поред тога, руководство НОП-а је ригорозно кажњавало овоје припаднике који су починили злочин и пљачку. У томе је и била разлика у ставовима између нациста, и НОП-а. Док су нацисти уништавали људе без избора, НОП је кажњавао само злочинце.

Свакако да су у борби против злочинаца знатно допринели војни судови и земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, ноја је, као што је у уводу већ речено, формирана у Србији новембра 1944. Сви они који су вршили злочине на територији Србије, а били заробљени или на било који начин ухваћени или изручени од оавезника одговарали су пред војним судовима и били осуђени за своја недела. Највећи број њих осуђен је на смртну казну, на пример, Мајснер, Данкелман, Фукс, Лер, Кисел и други, а мањи број је осуђен на временске казне, на пример, Нојбахер на 20 година робије. Такође су на смрт осуђени и помагачи окупатора који су наређивали или извршавали злочине: Дража Михаиловић, Драги Јовановић, Светозар Вујковић и низ других.

Међутим, једној групи генерала који су се у току рата налазили на Балкану судио је Амерички војни суд у Нирнбергу крајем 1947. и почетком 1948. године. У тој групи од дванаест генерала, на челу са фелдмаршалом Листом, поред осталих налазили су се Максимилијан фон Вајкс, који је био командант Групе армија „Ф“ и од 1943. налазио се у Србији, Гајтнер Курт Ритер од лета 1942. начелник Штаба војноуправног команданта Србије, па ове до краја рата. Од дванаест оптужених ниједан није осуђен на смрт, а Вајкс и Гајтнер су ослобођени одговорности за злочине које су починили њихови потчињени по њиховим наредбама.

Један број злочинаца као, на пример, Шефер, Сатлер, Радемахер, Андорфер и други успели су да избегну заслужене казне. Шефера је, на пример, западнемачки суд осудио само на две године робије.

²⁴ ОК Младеновац ПК-у 25. II 1944. АИРПС, ПКС, 500.

²⁵ АИРПС, ПКС, 264.

Тако је изванстан, знатно ман>и број злочинаца остао некажшен захваљујући недоследности неких од савезника у примени норми међународног ратног и кривичног права.

Иако је НОП у периоду од 1941. до 1944. улагао знатне напоре да спречи окупатора у вршењу злочина, нацисти су због своје материјалне и људске надмоћности и даље радили по старом, што је изазивало двојако дејство на становништво. У неким крајевима народ је пружао отпор окупатору и бежао у шуме прикључујући се јединицама НОП-а. У другим крајевима злочини су деморалисали масе па су оне одлазиле под окриље реакционарних снага. Све је то зависило од места, времена и услова, као и од тренутног односа двеју зараћених снага и објективних и субјективних могућности да се масама блашвремено објасни смисао злочина и да се деморализација претвори у мобилизацију за народноослободилачки покрет. Тумачећи ове појаве, не можемо ићи у крајност, као што то чине неки историчари на западу покушавајући да објасне како су, на пример, злочини немачких окупатора били један од главних узрока устанка у Србији и у осталим југословенским земљама. Чињеница је да су злочини усташа и нациста убрзали уетанак у неким крајевима, али се и ту нашла Комунистичка партија да организује масе за борбу. У Србији је устанак дошао као последица организационих припрема Комунистичке партије за борбу маса из града и села против окупатора.

Из низа извештаја немачких окупатора за време окупације Србије избија немоћ да се терором као методом застрашивања народа угуши устанак. Тако, на пример, шеф Управног штаба војноуправног команданта Србије у једном извештају од септембра 1941. пише: „Покушавали смо свим средствима, наговарали смо, говорили, претили, али ништа не помаже . . . Сви наши покушаји да се народ канализује у једном конструктивном правцу и одвоји од комуниста — пропали су.”²⁶

Можда се та немоћ окупатора најбоље види из реферата др Валтера Грубера дописника DNB, у коме је писано октобра 1941:

„Посетио сам неке пределе Мачве и нека места у Србији. Наше трупе су немилосрдно интервенисале и свуда сејале праву пустош и смрт. Онако како то заелужује српски народ, јер, морамо признати, шумски људи није усамљени, иза њих стоји целокупан српски народ који их помаже . . .

Не видим излаза из ове ситуације. На Србе се може ударити све јаче. Они се могу великим делом уништити . . . Али оно што се овде развија и што сазрева не може се зауставити. Никакав терор неће одвратити Србе од пута којим су пошли. Оно што је учињено са Шапцем биће учињено са другим местима, али Срби ће наставити да се боре. Наша акција изазива све веће куљање у шуму, а у шуми смо, тако рећи, немоћни. Када сам гледао пустош Шапца и после погледао у шуму, видео сам — а то су констатовали војници који су били са мном — да ту не помаже ни пропаганда ни оружана интервенција. Једино што можемо учинити то је да наставимо казнене експедиције, јер то донекле може да растерети притисак народа. Ми бисмо у сва-

²⁰ „Билтен“ бр. 6 од 18. IX 1941, Зборник II, 1, 61.

ком селу морали да имамо 100 људи, на друмовима велике количине војске, а у провинцијским градовима и око њих још толико војске. То нам је немогуће . . . И моје и опште је мишљење да ту нема лека. Преостало би само масовно расељавање у разне крајеве Европе, али то пре краја рата не може да се изврши. Преостаје да овако таворимо до краја рата."²⁷

У уводном чланку „Билтена“ Врховног штаба од 20. октобра, под насловом „Казнене експедиције у Србији“ говори се о утицају злочина у Краљеву и другим местима на становништво. „Покушај да се овим свирепим уништавањем и убијањем застраши српско становништво није успео. Тим зверствима изазвана је неописива мржња и осветнички гнев код читавог народа, како против окупаторских бандита тако и против домаћих изрода који учествују у том крвавом покољу.“²⁸

У истом броју „Билтена“, у чланку „Терор окупатора и издајница народа“ пише: „Али борба народа за своју слободу узима све ширег маха, упркос томе што су многа села по читавој Југославији поплаћена, упркос томе што је стотине и стотине невине деце, жена и старца зверски искасапљено и поубијано.“²⁹

Такође се и у писму Среског комитета за Космај крајем 1941. констатује: „Поред страха од терора све се више појављује и огорчење код сељака, тако да су сада моментално бољи услови за наш рад него пре.“³⁰

Слично мишљење имао је и Мирко Томић, члан Главног штаба за Србију, у фебруару 1942: „Народ је заиста заплашен, али његове су симпатије на нашој страни. Промене на Источном фронту у корист Црвене армије, с једне стране, пљачка и малтретирање од стране недићевих и осталих, с друге стране, још више вежу народ за нас.“³¹

Међутим, у оним крајевима где субјективне снаге нису znale да каналишу огорчење народа и да га приближе НОП-у, он је у својој збуњености тражио уточиште код реакционарних снага и терор је имао негативно дејство на морал народа и јединица НОП-а, углавном тамо где је другим факторима био поколебан.

Тако се у поморавском округу, октобра 1941, створила психоза да су села у опасности од Немаца зато што су се сељаци прихватили оружја, да ће их због тога побити и да је најбоље разоружавати партизане и предати их Немцима. Том приликом побуњеници су опколили партизане, тако да их је око 13 погинуло а 25 предато Немцима.³² У близини Обреновца, такође у октобру 1941, када је наишла немачка казнена експедиција, сељаци су, под претњом да ће им бити поплаћене куће, заравњивали путеве које су пре тога прекопали. „Дејство мина и топова, велики број жртава у Степојевцу, Конатицима, Дражевцу и Вранићу, паљевина тих села, претња Немаца становништву да ће све поклати и попалити ако се партизани из тих села не врате

²⁷ „Борба“, 28. X 1941.

²⁸ „Билтен“ бр. 10—11, од 20. X 1941, Зборник II, 1, 96.

²⁹ Исто, I, 1, 105.

³⁰ Зборник I, 2, 256—7.

³¹ Исто, 3, 82.

³² Зборник I, 2, стр. 153.

кућама, претња становништву да не сме пуштати партизанае у село, кукшава родитеља и осталих сродника, присуство Немаца, непосредна близина четника, свестрана агитација да се врате кућама, све је то поколебало наше људство да их је било немогуће умирити. У току две ноћи побегло је са оружјем око 300 партизана. Један мали део их је побегао у четнике а већи део својим кућама, где се крију."³³ Додуше, сви они били су мобилисани. Терор је у многима изазвао колебања и доводио их у искушење да напусте НОП, поготову оне који су имали породицу а нису били убеђени револуционари.

У извештају са Космаја се такође наглашава: „На знатно већем делу наше територије народ је заплашен, подлеже фантастичним петоколонишким гласинама које говоре о скорим казним експедицијама. Села нису непријатељски расгложена према нама, али се ипак плаше петоколониша и Немаца. Овоме је разлог што доскора њаше чете нису обилазиле и посетиле сва села на евоме сектору."³⁴

Маеовна стрелџања у Крагујевцу и Краљеву у октобру 1941. изазвала су посебан страх у народу широм Србије. Тако се, на пример, у партизанским документима за стрељање у Крагујевцу каже: „да су изазвала страх, но никако удаљавање од нас”,³⁵ док квислиншки извори после месец дана наглашавају да се у Крагујевцу „маса грађана уписивала у Орпски добровољачки корпус, тражећи да се оами обрачунају са комунистима. У овоме се имало пуно успеха и прилике су се, може се рећи, нормализовале. Никаквих атентата, растурања илегалних летака и провокација није било."³⁶

У Поморављу, у селу Драгоцвету, у јесен 1941. сељаци су се сакупили и са потписима тражили да им се одобри да заравне друм „јер ће иначе Немци запалити село”.³⁷ У неким одредима долазило је до побуне мобилисаних сељака, све из страха да им сродници не буду жртве окупатора.

Посебно негативне последице имао је терор у децембру 1941. у Србији, што се уочава и у писму ЦК КПЈ — ПК КПЈ за Србију: „Због отраховитог окупаторског терора, који је у великој мери спречио кретање надшх познатих кадрова и због неиовезаности нашег кадра са партизанским јединицама, многи су се партијски активисти, па чак и читави партијски форуми нашли далеко од подручја свог рада. Чак и сам ПК прилично је одвојен од великог дела партијоких организација у Србији.” У истом писму даље се наглашава да су повлачење и терор имали нештивних последица не само у погледу губитака и у људству и материјалу неш и у томе „што је привремено понолебало један део маоа и омогућило Недићу да политички искористи постигнути успех.”³⁸

У извештају ЦК-у КПЈ из Орбије од 23. децембра 1941. покушава се објаонити настала ситуација на селу и последице терора: „Сељаци су незадовољни садапњим стањем, али се плаше да указују

⁸³ Исто 1, стр. 199—200.

³⁴ Зборник 1, 1, стр. 218.

³⁵ Исто, 222.

³⁶ АВИИ, НДА, 19—5—44.

³⁷ Зборник 1, 1, стр. 234—7.

³⁸ Исто 2, 251.

помоћ нашим људима због врло добро организоване шпијунаже . . . сељаци се плаше погрома и отуда њихов страх да излазе у сусрет нашим људима, а нема никога ко би их заштитио од провокација и заплашивања која врши Пета колона.

Немање никаквих наших обавештења, а разбијеност и повезаност партијских кадрова, страховито пљачкање од недићеваца, Немаца и четника умногоме доприноси збуњености села . . .

Недић настоји да на селу постави неку политику избегавања сукоба, а четници заштите сељака од немачких репресалија и све то, наравно, по цену уништења партизана."³⁹

Слично мишљење заступао је Милош Минић у мају 1942. о Валевском одреду: „Продор окупатора је заиста утицао деморализаторски на колебљиве, нарочито сељачке масе у одреду. После пада Ужица, дезертирао је извештан број колебљивих сељака."⁴⁰

У току 1942. године поеледице терора и злочина највише су се одразиле на НОП и он се налазио у најкритичнијој ситуацији. Посебно је била тешка ситуација на терену слободне територије 1941. Удружене снаге окупатора, квислинга и четника вршиле су евакодневно злочине, о чему сликовито говори извештај ОК Чачак из јануара 1942. године: „Ситуација је страшна. Ми још не можемо да похватамо везе са друговима који су се склонили, јер је народ толико заплашен да не сме просто да разшвара са тобом, нити да ти штогод каже о друговима партизанима, јер је велики део стрељан и одведен негде у лагер. Рачуна се да их је на 2—3.000 хиљаде."⁴¹

Слична ситуација била је у североисточној Србији, за коју се у писму ОК Пожаревац крајем јануара 1942. каже: „Народ је врло преплашен и, ма колико да су оимпатије за партизане велике и да свакодневно све више и више расту, велики страх чини да се чак и најоданији симпатизери смртно боје најмање услуге коју у ове дане чине. Наши су остављани често да умиру само зато што није имало где да се склоне."⁴²

Довољно је само навести један пример како је било тешко одржати се у то време у Србији. Секретара ОК Шабац Добросава Радовановића—„Народа” почетком 1942. нико од сељака није хтео да прими на конак ни да му пружи помоћ из страха од репресалија. Разочаран у људе, лутао је око појата и спавао у слами хранећи се пресним кукурузом. На крају су га ухватили четници и предали Немцима.⁴³ Тако су прошли шоги руководиоци НОП-а и Партије у том тешком времену у Србији.

Због страховитог притијека и глади јављао се све више отпор код народа. „Народ је све више огорчен”, каже се у извештају за нишку област од 16. марта 1942, „с једне стране, због све јачег терора, и, с друге стране, због оскудице и глади, сељаци се буне што не смеју

³⁹ Исто, II, 2, 119—120.

⁴⁰ Зборник I, 3, 225.

⁴¹ Исто, стр. 16.

⁴² Исто, стр. 33.

⁴³ АИРПС, Хроника села Добрић, стр. 105—7.

сејати поред пруге и друмова где је најплоднија земља и јако су незадовољни новом планском привредом."⁴⁴

Терор је деморалисао један део колебљивих симпатизера, који је одао највећи део од онога што је знао, као што је био случај у лесковачком крају. „Највећу штету су нам нанели поред отворених непријатеља петоколонаша — један део колебљивих симпатизера који су се деморалисали пред непријатељем и причали скоро све што су знали, тако да су нам издали многе људе из сеоских помоћних десетина и блиске пријатеље који су нам раније разноврсне услуге чинили. У томе смо у лесковачком крају највеће штете и жртве имали . . .”⁴⁵

Покушај изолације НОП-а путем терора и злочина имао је прилично успеха у неким деловима Србије у првој половини 1942. „Непријатељ врши страховит притисак”, каже се у извештају команданта Пожаревачког одреда од 28. маја 1942, „да би нас онемогућио. Врши присилну мобилизацију широког обима (а пропагандом хоће да представи како се народ сам јавља против нас), иселјава салаше и насеља са периферија, растура бачије, прети паљењем и стрељањем ко буде пошао с партизанима. Стварно му је успело да народ заплаши и тиме нам је много отежао ситуацију у погледу прикупљања нових људи и исхране.”⁴⁶

У неким крајевима терор је проузроковао све већи отпор. „Врхунац терора”, каже се у писму ПК од 12. јула 1942, „који је непријатељ применио (да би везао народноослободилачку борбу и онемогућио њен даљи развитак) није донео окупатору жељене резултате. Опљачкан и у крви окупан, српски народ даје све већи отпор, само сада са много већим војним нокуством, политичком зрелашћу и спремношћу да се успешније бори против свих непријатељских група.”⁴⁷

Покрајински комитет није крио од својих окружних комитета оитуацију после низа узастопних казнених експедиција које су као вихор протутњале Србијом. О њима ан 22. јула 1942. пише: „После узастопних таласа казнених похода прошле јесени, зиме и пролетос, непријатељ нам је нанео осетне ударце, али су се наше партијске организације у већини места одржале и далџе развиле, а већина наших преосталих одреда сачували су се до сада.”⁴⁸ О резултатима казнених експедиција говори се и у наређењу Главног штаба НОО Србије од 10. августа 1942. „Да уништи наше одреде, непријатељ — окупатор и његове слуге предузимају потере за нашим одредима у облику казнених експедиција, где употребљавају читаве дивизије. Ове експедиције нису се показале ефикаоне и наши одреди нису скоро нигде страдали од ових експедиција. Једина добит за непријатеља од ових експедиција била је што је он извршио терор над народом и унео страх међу сељаке. Ово се завршило тиме што су експедиције морале да се врате, а наши одреди продужили су по старом да воде акције.

Неуспех казнених експедиција натерао је непријатеља да за казним експедицијама оставља мање групе четничких банди и то по

⁴⁴ Зборник I, 3, стр. 146.

⁴⁵ Исто, стр. 188.

⁴⁶ Исто, стр. 232—33.

⁴⁷ Исто, 4, 20.

⁴⁸ Исто, стр. 30.

свим селима, које није повлачио после завршене експедиције. Њихов задатак је да држе све прилазе селу, да живе у селима на рачун народа, да врше терор и да приморавају сељаке да воде борбу против нас, организујући их у сеоске страже. Држањем прилаза селима они имају за циљ да наше одреде прикују за планине и да одвајањем партизана од награда отежају исхрану нашим одредима."⁴⁹

Уколико се приближавала зима 1942. године, окупатор је био све активнији, трудећи се да искористи невољне временске услове и да разбије НОП у току зиме. „Сваки дан је на терену у претресу“, пише Штаб Пожаревачког одреда 30. октобра 1942, „а ноћу држи заседу. Обилази сва насељена места, па је код народа опет завладао страх од репресалија. Даље, присуство великог броја Немаца, појачање Српске државне страже, њихове претње и наговештавање репресивних мера имају своје дејство."⁵⁰

Почетком 1943. фашисти су појачали терор и стрељања у намери да народ одврате од НОП-а. „Страшан терор и пљачка окупатора и његових слугу“, пише Штаб 1. шумадијског одреда 14. јануара 1943, „још је више приближила народ нашем покрету. . . Терор и пљачка окупатора и његових слугу изазива код сељака страшну мржњу и жељу за осветом и слободом. . . И поред симпатија крје код народа уживамо, страх од терора умногоме кочи наш рад, јер за сваку подршку коју нам народ пружа непрекидно страхује од репресалија непријатеља..“⁵¹

На развој НОП-а посебно је негативно деловао терор четника у 1943. и почетком 1944. године по селима Србије. О том терору у пролеће 1943. у извештају ОК Чачак, између осталог, каже се: „Подивљала банда кољиврата сатерала је непојмљив страх у кости и куражним људима. Ето, тај страх је огромна препрека за мобилизацију навих бораца. Борски рудник постао је уточиште за многе и многе којима прети опасност за главу од дражиноваца. У страху од терорисања породица од стране дражиноваца људи се још тешко одлучују да ступе у четнике. Велики број људи се крије и не спава код куће, али баш такви, са којима смо ступили у везу, плаше се да приетупе у страху од репресалија дражиноваца против породица.“⁵²

Утицај терора на развитак НОП-а био је мањи чим се непријатељ удаљио са одређеног терена и уколико су се светски догађаји и стање на фронтима повољније развијао у корист антифашистичких снага. „Уколико се догађаји повољније развијају“, каже се у писму ОК Чачак у јесен 1943, „утолико се више народ буди, подиже главу и свејасније увиђа да је моменат за борбу, али то све још није у толикој, мери у односу на брзи развој догађаја..“⁵³

Нацистички и четнички терор достиже врхунац у зиму и пролеће 1944, тако да је неким одредима било теже да се одрже него у току 1943. То је и био последњи трзај нациста, квислинга и четника да униште НОП у Србији.

⁴⁹ Исто, стр. 54.

⁵⁰ Исто, стр. 148.

⁵¹ Исто, 5, 21.

⁵² Исто, стр. 129.

⁵³ Исто, стр. 287.

Иако је прилив у НОП био знатно већи у првој половини 1944. него у 1942. и 1943. години, у неким крајевима, као у источној Србији, где је власт прелазила час у једне час у друге руке, народ је био још резервисан, с обзиром на ранија искуства са нацистима. „Прилива има”, каже се у писму ОК Зајечар од 31. маја 1944, „али је недовољан с обзиром на успех. Народ говори: ‚Све је то тако како нам ви кажете, али ви ћете отићи, а они ће опет доћи и онда тешко нама’.”⁵⁴

У неким крајевима, као око Ваљева, од терора у пролеће 1944: „Народ се толико заплашио да су у последње време у неколико случајева директне издаје . . . Народ је на нашој страни, али не сме да изрази расположење због терора.”⁵⁵

Већ у лето 1944. ситуација почиње битно да се мења са већим акцијама снага НОП-а Србије и продора главнине јединица НОВ из Босне. „Страх од њиховог терора постепено ишчезава, али је још знатан”,⁵⁶ каже се у писму ОК Пожаревац од 14. јуна 1944.

У лето и јесен 1944. окупатор, квислинзи и четници нису могли више да врше онако масован терор и злочине као претходних година, јер им то нису дозвољавале снаге НОП-а, које су попут незадрживе бујице навалиле на непријатеља и уз помоћ армије Совјетског Савеза у јесен 1944. за врло кратко време ослободиле Србију. У злочине нацистичке Немачке треба рачунати и злочине квислинга и четника, јер су их у већини случајева вршили по немачким наређењима. Овај терор имао је доста негативних последица по развој НОП-а у Србији. Снажни развитак НОП-а 1941. утицао је на реакционарне снаге да се групишу око окупатора и да уз његову помоћ организују свесно издајничке снаге и разне пљачкашке групе, као и један део сељачких маса, путем веште антикомунистичке пропаганде и репресалија. Стални напори окупатора да скрене народноослободилачку борбу у грађански рат, такође су имали негативног дејства.

Све ове неповољне последице терора избиле су на површину крајем 1941. и у току 1942. тако да се језгро НОП-а у Србији нашло једно време прилично изоловано од народних маса. Али најбитније је то да је то језгро успело да преброди све тешкоће и да послужи као солидна база за расламсавање НОП-а у 1943. и 1944. години.

С друге стране, терор окупатора, квислинга и четника демаскирао их је у очима народа и диктавао у правом-еветлу њихове намере и циљеве, што је довело до обратног процеса, губљења поверења народа у њихова обећања и постепено удаљавање маса од квислинга и четника и прелажење на позицију НОП-а.

« АИРПС, ПКС, 568.

ОК Ваљево — ПК КПЈ, 4. VI 1944. АИРПС, ПКС, 573.

5» АИРПС, ПКС, 580.